UOT 72+008.2
ORCID: 0000-0001-9442-4645
DOI: 10.52094/CEAL9242

Samirə Abdullayeva Mirəhməd qızı
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnsitutunun
Şəhərsalma şöbəsinin müdiri
Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
memar_s@mail.ru

ŞƏHƏR MÜHİTİNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI

Xülasə: Müasir şəhərsalma elmində mədəni irsin qorunması sadəcə binaların qorunub saxlanması (statik konservasiya) funksiyasını aşaraq, makroiqtisadi və sosial dayanıqlığın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Post-modern şəhər strukturlarında tarixi zonalar bəzən modernləşmə təzyiqləri altında sıxışdırılır, bəzən isə funksional fəaliyyətini itirərək "Açıq səma altında ölü muzeylərə" çevrilir.

Azərbaycanın şəhərsalma tarixində bu problemin həlli fərqli bir inkişaf vektoru üzrə gedir. Dövlət şəhərsalma siyasəti çərçivəsində İçərişəhər və Şəki kimi qədim mərkəzlərin qorunması təcrübəsi, hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (xüsusilə Şuşada) genişmiqyaslı elmi-praktiki bərpa işləri ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Zəngilan və Ağdam kimi şəhərlərdə tətbiq edilən "Ağıllı şəhər" (Smart City) platformaları ilə tarixi-mədəni memarlığın sinerjisi, milli prioritetlərin elmi əsaslarla qurulduğunu nümayiş etdirir. Bu baxımdan, tarixi urbanistik strukturun qorunma metodologiyasının tədqiqi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: urbanizasiya, mədəni irs, mühafizə, metod, şəhər, mühit.

Giriş. Azərbaycanın şəhərsalma tarixində mədəni irsin qorunması xüsusi yer tutur. İçərişəhər, Şəki, Ordubad və son dövrlərdə işqaldan azadolunmuş ərazilərdə, xüsusi ilə Şuşa kimi şəhərlərdə aparılan işlər bu sahədəki milli prioritetləri əks etdirir. Bu dövlət şəhərsalma strategiyasının müasir vektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (Zəngilan, Ağdam və s.) "ağıllı şəhər" konsepsiyası ilə tarixi abidələrin bərpası vəhdət təşkil edir.

Günü-gündən böyüyən, abadlaşan şəhər mühiti, tarixi memarlıq dəyərlərimizin qorunması və bərpası həm iqtisadi, həm də turizm potensialının artmasına səbəb olur. Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin çoxəsrlik zəngin bir keçmişi vardır. Uğurlu mühafizə yalnız binanı saxlamaq deyil, həm də onu şəhərin sosial və iqtisadi həyatının fəal hissəsinə çevirməkdir.

Tədqiqat: XXI əsrdə baş verən urbanizasiya mədəni irs obyektlərinin fiziki mövcudluğunu və tarixi bütövlüyünü təhdid edir. Tarixi şəhərlər sərt bir seçimlə üzləşirlər: iqtisadi tərəqqi hesabına keçmişi qorumaq və ya modernləşmə üçün unikal memarlıq mühitindən imtina etmək. Müasir şəhərsalma bu cür radikal ifratçılığı rədd edir və davamlı inkişaf konsepsiyasını irəli sürür. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan nümunəsindən və aparıcı beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edərək abidələrin qorunmasının effektiv qlobal metodlarını araşdırmaq və onların şəhər mühitinə inteqrasiyasını təhlil etməkdir.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması həm keçmişin yaddaşını saxlamaq, həm də müasir şəhər inkişafı ilə tarixən formalaşmış şəhər mühitləri arasında tarazlıq yaratmaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses təkcə binaların fiziki bərpası deyil, həm də onların müasir həyata inteqrasiyasını nəzərdə tutur.

Mədəni irsin qorunmasının əsas istiqamətləri və metodologiyası beynəlxalq standartlar və prinsiplərə köklənir. Tarixi abidələrin bərpası və qorunmasında əsasən iki mühüm sənədə istinad edilir: 1) Venesiya Xartiyası (1964**)** – abidələrin konservasiyası və bərpası üçün əsas etik normaları müəyyən edir (ICOMOS, 1964). Burada əsas prinsip “tarixi saxtalaşdırmamaq” və edilən müdaxilələrin geri qaytarıla bilən olmasıdır. 2) Afina Xartiyası – şəhərsalma kontekstində tarixi binaların ətraf mühitlə vəhdətini ön plana çəkir.

Müasir memarlığın Azərbaycan şəhərlərinin tarixi quruluşuna inteqrasiyası beynəlxalq dinamik qorunma prinsipinə əsaslanır. Bu yanaşma, böyüyən bir meqapolisin ehtiyaclarını ödəmək üçün abidələrin qorunmasını binaların adaptiv təkrar istifadəsi ilə birləşdirir. Bu gün ürbanizləşmiş müasir şəhərlərdə mədəni irsin qorunması üçün dünya təcrübəsində qəbul edilmiş yanaşmalar Azərbaycanda da tətbiq olunur. Buna əsaslanaraq ölkədə hazırda tətbiq olunan əsas sahələr və metodlar aşağıda verilmişdir:

1. Adaptiv təkrar istifadə – tarixi binalar dondurulmuş muzey eksponatlarına çevrilmir, əksinə iqtisadiyyata inteqrasiya olunur. Bu metodun konsepsiyası tarixi binanın xarici görünüşünü tam qoruyarkən onun daxili funksiyasını dəyişdirmək. (Bullen & Love, 2011) Məsələn, köhnə sənaye

müəssisələrini (fabriklər, zavodlar) müasir incəsənət mərkəzlərinə, qalereyalara və ya yaradıcılıq mərkəzlərinə çevirmək (məsələn, Bakıdakı YARAT Müasir İncəsənət Mərkəzi). Nəticə olaraq memarlıq abidələrinin saxlanması xərclərini ödənilir və sakinlər tərəfindən tələbat olaraq qalır.

2. Kontrast və tarixi mühitə uyğunluq prinsipi – tarixi zonaların yaxınlığında yeni binalar tikilərkən Azərbaycan beynəlxalq UNESCO təcrübəsindən istifadə edir. Yeni binalar ətrafdakı tarixi tikililərin hündürlüyü, miqyası və pəncərə ritmi nəzərə alınmaqla layihələndirilir. Bu yanaşma tarixi mühit ilə müasir tikililərin vizual harmoniya vəhtətinə nail olmuş olur. Eyni zamanda ənənəvi Abşeron əhəngdaşının (aqlay) geniş istifadə olunması da yeni fasadların tarixi binalarla vizual olaraq uyğunlaşmasına imkan verir. Yeni memarlıq keçmişi təqlid etmir (saxtakarlıqdan qaçınır), əksinə onu müasir şüşə və ya metal elementlərlə vurğulayır və dövrlər arasında dialoq yaradır.

3. Şəhər mühitinin regenerasiyası və piyada zonalarının yaradılması – tarixi mərkəzlərdən avtomobillərin köçürülməsi istiqamətində qlobal bir tendensiya Azərbaycanda da fəal şəkildə həyata keçirilir. Piyada zonalarının yaradılması səs-küyün və mexaniki yüklərin azaldılmasına kömək edir (məsələn, Qış Bulvarı layihəsi, İçərişəhər ətrafındakı küçələrin regenerasiyası). Bundan əlavə, piyada zonalarının təkmilləşdirilməsi və davamlı "yaşıl dəhlizlərin" yaradılması şəhərin ekologiyasını yaxşılaşdırır və sosial inteqrasiyanı təşviq edir. Gələcəkdə bu "yaşıl dəhlizlər" şəhərin tarixi hissəsini müasir yaşayış sahələri ilə birləşdirərək şəhər quruluşuna nüfuz edəcək.

4. Dünya irsi obyektlərinin (məsələn, Bakıdakı İçərişəhər və Şəkinin tarixi mərkəzi) orijinallığını qorumaq üçün bufer zonalarının yaradılmasına sərt şəhərsalma qaydaları tətbiq olunur. Tarixi məhəllələr ətrafında zonalaşdırma, hündürmərtəbəli tikintinin qadağan olunduğu xüsusi qorunan ərazilər – bufer zonaları yaradılır. Şəhərin müxtəlif nöqtələrindən baxıldıqda formalaşmış mərkəzin tarixi siluetini pozmamaq üçün şəhərin periferik ərazilərində yeni binalar yerləşdirilir. Bu yanaşma hal hazırda Azərbaycanın bir çox şəhərlərində tətbiq olunur. Məsələn, Şuşa şəhərinin bərpası üçün yeni baş planın hazırlanmasında, şəhər mərkəzindəki tarixi binaların bərpası və yenidən qurulmasından sonra periferik ərazilərdə yeni tikinti işləri planlaşdırılır. (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Memarlıq Komitəsi, Şuşa şəhərinin baş planı2024)

5. Rəqəmsallaşdırma və ağıllı irs (Smart Heritage) – Azərbaycanda müasir irsin qorunması rəqəmsal texnologiyalara əsaslanır (Əliyev & Məmmədov,

2021; Qasımova, 2022). Müasir texnologiyaların həlledici rolu mədəni irsin qorunmasında artıq təkcə kərpic və daşla bitmir. Dağılma riski olan elementlər sensorlar vasitəsilə öncədən müəyyən edilir, 3D çap texnologiyaları ilə orijinal detallar sıfır xəta ilə bərpa olunur. 3D skanlamadan istifadə edərək, sonrakı bərpa üçün memarlıq abidələrinin dəqiq rəqəmsal əkizləri yaradılır. Tarixi ərazi məlumatlarının şəhər xidmətlərinin ortaq GIS (coğrafi informasiya sistemi) platformalarına inteqrasiyası kommunal təmir zamanı qiymətli binaların təsadüfən sökülməsinin və ya zədələnməsinin qarşısını alır.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması prinsiplərini daha aydın təsəvvür etmək üçün beynəlxalq və yerli təcrübədən konkret nümunələri aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirə bilərik:

Şəhərsalma və bərpa nümunələri

Metodlar	**Xarici nümunə**	**Yerli nümunə**
Konservasiya (müdaxilə etmədən qoruma)	**Roma Kolizeyi (İtaliya):** Dağılmış hissələr bərpa edilmir, sadəcə mövcud struktur möhkəmləndirilir.	**Bayıl Qəsri (Bakı):** Xəzər dənizindən çıxarılan epiqrafik kitabələr və qalıqlar olduğu kimi saxlanılır və nümayiş etdirilir.
Bərpa (elmi bərpa)	**Varşava Tarixi Mərkəzi (Polşa):** İkinci Dünya Müharibəsində tamamilə dağılmış şəhər arxiv sənədləri əsasında yenidən qurulub.	**Şəki Xan Sarayı:** Sarayın daxili şəbəkələri və divar rəsmləri orijinal texnologiyalarla bərpa edilib.

Metodlar	Xarici nümunə	Yerli nümunə
Adaptasiya (yenidən istifadə)	**Tate Modern (London):** Köhnə elektrik stansiyasının binası dünyanın ən məşhur müasir incəsənət muzeyinə çevrilib.	**Müasir İncəsənət Mərkəzi (Yarat):** Bakı bulvarındakı keçmiş hərbi gəmi təmiri zavodunun binasının sərgi salonuna çevrilməsi.
Reabilitasiya (canlandırma)	**Le Marais məhəlləsi (Paris):** Tarixi binaların fasadları saxlanılaraq daxili infrastrukturu müasirləşdirilib və turizm mərkəzinə çevrilib.	**Ağ Şəhər (White City):** Keçmiş "Qara Şəhər"in sənaye çirklənməsindən təmizlənərək, bəzi köhnə zavod detallarının saxlanılması şərti ilə yeni yaşayış massivinə çevrilməsi.

Nəticə: Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması üzrə apardığımız bu təhlilin yekun nəticəsi olaraq, müasir memarlıq və şəhərsalma elminin gəldiyi ən vacib qənaətləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

"Statik mühafizə"dən "dinamik inteqrasiya"ya keçid – müasir yanaşma abidəni sadəcə keçmişin toxunulmaz eksponatı kimi deyil, şəhərin yaşayan orqanizminin bir parçası kimi görür. Bina funksional olaraq cəmiyyətə xidmət

etdikcə (muzey, art-məkan, təhsil mərkəzi və s.), onun saxlanılması üçün iqtisadi və sosial əsaslar yaranır. Müasir "şüşə və beton" memarlığı ilə tarixi toxuma arasındakı ziddiyyət vizual dəhlizlər və hündürlük limitləri vasitəsilə həll edilməlidir. Müasir tikililər tarixi binanı kölgədə qoymamalı, əksinə, ona fon yaratmalıdır. Bu, şəhərin "skaylayn" (üfüq xətti) balansını qoruyan əsas şərtdir.

Azərbaycan nümunəsində (xüsusilə Bakı, Şuşa və Ordubad timsalında) biz milli-mənəvi dəyərlərin qlobal şəhərsalma trendləri ilə sintezini görürük. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri göstərir ki tarixi abidənin bərpası həm də milli kimliyin reabilitasiyasıdır.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması sadəcə "keçmişə hörmət" deyil, gələcəyin dayanıqlı, estetik və kimliyi olan şəhərlərini qurmaq üçün strateji zərurətdir. Mədəni irsin qorunması turizm və yaradıcı sənayenin inkişafı üçün ən böyük aktivdir. Uğurlu qorunma layihələri yerli əhalinin və icmaların bu prosesə cəlb olunması vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Memarlıq Komitəsi. (2024). *Şuşa şəhərinin Baş Planı və tarixi mühitin bərpası layihələri üzrə hesabat*. Bakı: ŞŞMK.

2. Əliyev, T. A., & Məmmədov, E. S. (2021). Azərbaycanda tarixi-memarlıq abidələrinin bərpasında rəqəmsal texnologiyaların və GİS sistemlərinin tətbiqi. *Şəhərsalma və Memarlıq Elmi-Praktiki Jurnalı*, 14(2), 45–52.

3. ICOMOS. (1964). *The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*. Venice: ICOMOS.

4. UNESCO World Heritage Centre. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL)*. Paris: UNESCO.

5. Larkham, P. J. (1996). *Conservation and the City*. London: Routledge.

6. Bullen, P. A., & Love, P. E. (2011). Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey*, 29(5), 411–421.

7. Qasımova, N. M. (2022). "Ağıllı irs" (Smart Heritage) konsepsiyası və onun post-münaqişə dövründə Azərbaycanın azad edilmiş şəhərlərində tətbiqi perspektivləri. *Memarlıq Elmləri Akademiyasının Xəbərləri*, 29(1), 12–19.

8. UNESCO. (2019). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (Annex 3: Buffer Zones). Paris: UNESCO World Heritage Centre.

9. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1998). *Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında* Azərbaycan Respublikasının Qanunu № 470-IQ. Bakı.

10. Yung, E. H., & Chan, E. H. (2012). Implementation challenges to the adaptive reuse of heritage buildings: Towards the goals of sustainable, healthy cities. *Habitat International*, 36(3), 352–361.

11. Muradov, V. H. (2020). Qarabağ bölgəsinin şəhərsalma irsi və memarlıq abidələrinin regenerasiyası prinsipləri. *Azərbaycan Memarlığı və İncəsənəti*, 8(3), 88–95.

12. Fusco Girard, L. (2013). Toward a smart sustainable development of port towns/cities: The role of the historic urban landscape approach. *Sustainability,* 5(10), 4329–4348.

13. İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. (2023). *İçərişəhərin Konservasiya üzrə Master Planı (2020–2025)*. Bakı: İDTMQİ.

14. Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (2000). *The Heritage Management of Historic Cities*. London: Routledge.

Samira Abdullayeva Mirahmed g.

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE URBAN ENVIRONMENT

Summary: In modern urban planning science, the preservation of cultural heritage has expanded far beyond the mere retention of the physical form of buildings (static conservation), evolving into a driving force for macroeconomic and social sustainability. Within postmodern urban structures, historical zones are frequently displaced under the pressures of modernization or, by losing their functional activity, transformed into "dead open-air museums."

In the history of Azerbaijan's urban planning, the solution of this problem follows a qualitatively different development vector. The experience of protecting of such ancient centers as Icherisheher and Sheki within the framework of state urban planning policy has now entered a new phase, driven

by large-scale, scientific, and practical restoration work in the territories liberated from occupation (specifically, in the city of Shusha). The synergy of historical and cultural architecture with "Smart City" platforms being implemented in cities like Zangilan and Aghdam clearly demonstrates that national priorities are built on a solid scientific foundation. From this perspective, researching the methodology for protecting historical urban structures is of particular significance in both its theoretical and practical aspects.

Key words: urbanization, cultural heritage, preservation, method, city, environment.

Самира Абдуллаева Мирахмед кызы

СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ

Резюме: В современной градостроительной науке сохранение культурного наследия вышло за рамки исключительно удержания физической формы зданий (статической консервации) и превратилось в движущую силу макроэкономической и социальной устойчивости. В постмодернистских городских структурах исторические зоны зачастую либо вытесняются под давлением модернизации, либо, утрачивая свою функциональную активность, превращаются в «мертвые музеи под открытым небом».

В истории градостроительства Азербайджана решение данной проблемы идет по качественно иному вектору развития. Опыт охраны таких древних центров, как Ичери-шехер и Шеки в рамках государственной градостроительной политики, в настоящее время вступил в новый этап благодаря масштабным научно-практическим реставрационным работам на освобожденных от оккупации территориях (в частности, в городе Шуша). Синергия историко-культурной архитектуры с платформами «Умного города» (Smart City), внедряемыми в таких городах, как Зангилан и Агдам, наглядно демонстрирует, что национальные приоритеты выстроены на прочной научной основе. С этой точки зрения исследование методологии защиты исторических урбанистических

структур представляет особую значимость как в теоретическом, так и в практическом аспектах.

Ключевые слова: урбанизация, культурное наследие, охрана, метод, город, среда.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.06.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.06.2025